

УДК 343.8

Гуцуляк Микола Ярославович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
та оперативно-розшукової діяльності
Прикарпатського факультету
Львівського державного університету
внутрішніх справ

Соловій Олександр Ярославович,
здобувач кафедри кримінального права
та кримінології
факультету з підготовки слідчих
Львівського державного університету внутрішніх справ

АДАПТАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ВИПРАВЛЕННЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються питання основних форм та методів забезпечення соціальної адаптації засуджених неповнолітніх, які відбувають чи відбули покарання у виді позбавлення волі. Проаналізовано доктрину та нормативні основи щодо характеристики змісту основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених неповнолітніх.

Ключові слова: Звільнення від відбування покарання, неповнолітній, ресоціалізація, соціальна адаптація, виховні колонії, виправлення, рецидив, режим відбування покарання.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1 КВК України, метою кримінально-виконавчого законодавства України визнано створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, захист інтересів особи, суспільства, держави, запобігання вчиненню злочинам як засудженими, так і іншими особами. Всі цілі виконання покарання паралельні, однак лише за умови виправлення засуджених ми можемо говорити про досягнення карального ефекту від призначеного покарання. Відповідно, тільки виправлення особи дозволяє в подальшому формувати її правослухняну поведінку, уникати рецидиву, відновлювати засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, чим і буде забезпечено загальну та спеціальну превенцію. Все зазначене дає підстави називати виправлення та ресоціалізацію засуджених головною метою кримінального покарання.

Беззаперечним є той факт, що у покаранні у виді позбавлення волі найбільш всього відображені властивості кари, пов'язані із ізоляцією від суспільства, сім'ї, колективу, іншими обмеженнями, які спричиняють особі певні страждання. Саме ізоляція та відчуження від суспільного життя і фізично, й психологічно, й морально є основним фактором дезадаптації особистості в місцях позбавлення волі [1, с.76].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання адаптації засуджених, які відбувають чи звільнені від відбування покарання, приділяли увагу в своїх працях такі науковці, як Ю. М. Антонян, Н. А. Беляєв, О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, О. А. Васильєв, Т. Н. Волков, В. І. Гуськов, В. И. Ігнатенко, І. І. Карпец,

В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, О. Г. Колб, А. Г. Ковальов, В. О. Меркулова, А. Т. Потьомкіна, Т. Г. Предов, С. В. Познишев, М. С. Рибак, Н. А. Стручков, В. М. Трубніков, І. В. Шмаров, А. М. Яковлева, А. О. Яровий, та інші учені.

Постановка завдання. Для осіб, що вперше потрапили за ґрати, період адаптації проходить дуже складно, довготривало і негативно впливає на їх поведінку. Деякі із засуджених не можуть подолати цей соціально-психологічний бар'єр протягом всього строку відбування покарання й постійно перебувають в стані стресу, постійно відчувають психологічний дискомфорт [3, с. 11]. Особливо гострим і конфліктним цей період є для осіб, які відбувають довгострокове покарання і для осіб, строк перебування яких наближається до закінчення [4, с. 42]. Для осіб, що перебувають в установах виконання покарання і уже відбули значну частину призначеного судом строку покарання, фактор очікування звільнення разом з довгостроковою емоційною напругою є психічною травмою [6, с. 18]. Очікування звільнення часто супроводжується загостренням у засуджених негативних емоціональних станів, емоціональними зривами, що нерідко сприяє вчиненню ними злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-психологічні стани засуджених в місцях позбавлення волі займають проміжне місце між повним співпаданням (адаптація) і повним неспівпаданням (деадаптація) особистості і оточуючого середовища. Тобто при вивченні психологічних станів осіб, що відбувають покарання у виді позбавлення волі, необхідно досліджувати обидві сторони (позитивне, негативне) і з урахуванням цього визначати комплекс дієвих заходів, які забезпечать виправлення та ресоціалізацію засуджених неповнолітніх.

В спеціальній літературі під соціально-психологічною адаптацією розуміється процес входження особи до системи взаємовідносин найближчого соціального середовища (мікросередовище), що супроводжується певною перебудовою способів поведінки особи під впливом специфічних умов відбування кримінального покарання і особливостей спілкування і взаємодії в новому середовищі [7, с. 5].

Соціальна адаптація засуджених є однією з основних умов, які забезпечують їх ресоціалізацію. Ресоціалізація засуджених, на нашу думку, є процесом свідомого відновлення в соціальному статусі повноправного члена суспільства особи, яка скоїла злочин і засуджена за нього, шляхом застосування до неї комплексу нормативно-правових, соціально-організаційних, психологічних, виховних та інших заходів на різних етапах кримінально-правових та кримінально-виконавчих відносин з метою забезпечення готовності її до самокерованої правослухняної поведінки в соціумі.

У науці кримінально-виконавчого права традиційно визначають чотири основні періоди, пов'язані із змінами адаптивних станів засуджених, у тому числі і неповнолітніх засуджених:

1. Період при звичаювання до нових умов життя (в цей період особливо гостро відчувається обмеження потреб, змінення стереотипу життєдіяльності і поведінки).
2. Період появи й розвитку інтересів у нових умовах життя.
3. Період поєднання зовнішнього впливу з самовихованням (для якого характерним є з'явлення конкретних цілей і розроблення шляхів їх досягнення).
4. Період, що передує звільненню (очікування звільнення, як правило, засудженими неповнолітніми переноситься досить важко. У цей період стає можливим розвиток психологічних станів пригніченості, невпевненості, нестриманості та ін.) [4, с. 15].

Цілеспрямована робота із засудженими повинна вестись з урахуванням цих періодів. Також ця періодизація повинна відігравати значну роль при втручанні осіб адміністративного персоналу в кризові і конфліктні ситуації.

Навіть в умовах несвободи злочинці набувають кримінального професіоналізму, консолідується, створюють злочинні угруповання для вчинення злочинів після звільнення, і це негативно впливає не тільки на систему виконання покарання у вигляді позбавлення волі, а й сприяє рецидиву злочинів з боку цієї категорії осіб.

Цілком справедливо відзначається в літературі та наукових публікаціях, що виправно-трудова установа повинні повертати суспільству цілком повноцінну особу, а не остаточно калічити її [8, с. 26].

Аналіз усього різноманіття видів входження неповнолітніх у соціальне середовище свідчить, що на процес соціальної адаптації звільнених від покарання підлітків, явище складне й багатогранне, впливають чимало обставин: ефективність виконання покарання у вигляді позбавлення волі; моральна, психологічна й організаційна підготовка засуджених до звільнення; усвідомлене засвоєння засудженими нових соціальних ролей після звільнення від покарання; відновлення соціально корисних зв'язків, правового статусу громадянина. На жаль, на сьогоднішній день перелічені обставини все ще мають, так би мовити, негативне забарвлення, характеризуються знаком «мінус». Це результат деформації правових інститутів, адміністративно-силового характеру формування кримінально-виконавчої політики.

У кримінально-виконавчій доктрині розрізняють три основні тенденції пенітенціарної адаптації і відповідно три категорії мешканців установ виконання покарань: а) ті, хто пристосовується позитивно, тобто вони приймають той порядок і вимоги, які діють в установах по виконанню покарань; б) ті, хто пристосовується негативно, тобто відмовляються від виконання встановленого порядку в колонії, ігнорують пропонувані вимоги; в) ті, хто не може пристосуватися, тобто не заперечують офіційні вимоги адміністрації колонії, але й не здатні зайняти стійку законслухняну позицію [8, с. 55-56].

Позитивна оцінка, як підсумок усього періоду відбування покарання визначається за трьома ступенями. Це засуджені, які: а) власною поведінкою та ставленням до праці і навчання довели своє виправлення; б) не допускають випадків порушень дисципліни та вимог режиму відбування покарання; в) активно приймають участь у суспільно. Негативна оцінка знаходить свій прояв також у трьох ступенях. Це засуджені, які: а) злісно порушують режим відбування покарання; б) порушують режим відбування покарання; в) не бажають стати на шлях виправлення.

Безумовно, що забезпечення адаптації засуджених неповнолітніх до покарання у вигляді позбавлення волі є складним та різнобічним процесом, який повинен безперервно реалізовуватись персоналом установ виконання покарань з використання всіх можливих засобів виправлення та ресоціалізації. До моменту прийняття в 2003 році нового КВК України на нормативному рівні не було закріплено таких понять, як «виправлення» та «ресоціалізація». Виправлення розуміється не тільки як мета або результат, що досягається при застосуванні покарання, а й як процес, що передуює ресоціалізації як кінцевій меті застосування кримінального покарання. Все це досить чітко врегульовано ч. 1 ст. 6 КВК, де зазначено, що виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Відповідно виправлення є необхідною умовою ресоціалізації – свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена

суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив [5, с. 26].

Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання.

Також слід зазначити, що поряд із застосуванням комплексу засобів виправлення та ресоціалізації засуджених-неповнолітніх дієвим способом формування правомірної посткримінальної поведінки неповнолітнього, на нашу думку, виступає і налагоджений механізм роздільного тримання у виховних колоніях та арештних домах, під час відбування неповнолітніми покарань у виді позбавлення волі і арешту. На сьогоднішній час вказаний напрямок діяльності органів та установ виконання покарань в Україні щодо неповнолітніх, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк реалізується частково. Роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях врегульовується у ст. 92 КВК України, в якій передбачено:

1. У колоніях встановлюється роздільне тримання: чоловіків і жінок, неповнолітніх і дорослих;

2. Вперше засуджені до позбавлення волі тримаються окремо від тих, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі;

3. Ізольовано від інших засуджених, а також роздільно тримаються:

- засуджені до довічного позбавлення волі;
- засуджені, яким покарання у виді смертної кари замінено довічним позбавленням волі;
- засуджені, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії.

4. Окремо тримаються чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності;

5. Окремо тримаються засуджені, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах [5, с. 209].

Вищезазначені законодавчі положення безальтернативно застосовуються і щодо неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. В Україні виховні колонії (їх є 8 різновидів) створюються з урахуванням принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань в залежності від того, чи відбував раніше неповнолітній покарання у виді позбавлення волі чи засуджений до цього покарання вперше.

Однак діяльність виховних колоній та арештних домів в напрямку забезпечення ізольованого тримання засуджених неповнолітніх за злочини невеликої та середньої тяжкості окремо від засуджених неповнолітніх за тяжкі та особливо-тяжкі злочини нажалі потребує нормативного корегування. В умовах сьогодення забезпечити ізольоване тримання у виховних колоніях не можливо, адже на підставі ч.1 ст. 94 КВК України встановлено, що у виховних колоніях створюються такі дільниці, як: карантину, діагностики і розподілу; ресоціалізації та соціальної адаптації [5, с. 212]. Вказівки на те, що в окремих випадках у виховних колоніях можуть створюватись сектори відбування

покарання засудженими, які раніше вчиняли тяжкий чи особливо-тяжкий злочин або вчинили тяжкий чи особливо-тяжкий злочин за який направлені для відбування покарання. З цією метою необхідно внести зміни до ст. 11 КВК України, встановивши, у виховних колоніях можуть створюватися сектори для відбування покарання засудженими неповнолітніми, які раніше вчиняли тяжкий чи особливо-тяжкий злочин або вчинили тяжкий чи особливо-тяжкий злочин за який направлені для відбування покарання.

Такий крок зі сторони законодавця та адміністрації органів та установ виконання покарань щонайменше, сприяє недопущенню розповсюдження та адаптації до «злочинських традицій» неповнолітніх, які вперше утримуються в умовах повної ізоляції від суспільства, від тих засуджених, які раніше відбували покарання, і так звана «Тюремна субкультура» їм добре відома.

З цією метою, в рамках реалізації кримінально-виконавчої політики, уповноважені органи та установи виконання покарань повинні спрямовувати заходи виключно на допомогу новоприбулим в адаптації до нових умов життя в колонії, виявлення засуджених, які своєю поведінкою доводять не бажання ставати на шлях виправлення і намагаються негативно впливати на інших.

Висновки. Підводячи підсумки по досліджуваній нами проблематиці, слід зазначити, що процес виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі засудженими неповнолітніми певною мірою визначає долю неповнолітнього засудженого після звільнення. Вплив покарання на постпенітенціарний процес соціальної адаптації є неоднозначним і суперечливим. По-перше, одним із завдань, яке стоїть перед установами виконання покарання, є пристосування неповнолітнього засудженого до умов відбування покарань в умовах суворої ізоляції від суспільства. У чинному законодавстві воно сформульовано декларативно – як мета виправлення і профілактики асоціальної поведінки (ст. 1 КВК України).

Досягається вона за допомогою усунення, у крайньому випадку ослаблення тих негативних властивостей особистості, що утруднюють її адаптацію на постпенітенціарному етапі ресоціалізації. Засуджені – це частина народу, причому найенергійніша його частина, яку треба не знищувати, а включати в нормальні форми громадського життя. По-друге, змушений відрив неповнолітнього засудженого від родини, найближчого побутового оточення, навчального чи трудового колективу неминує створює свої проблеми в період адаптації. Крім того, режим позбавлення волі навряд чи сприяє вихованню таких вкрай необхідних для подальшої організації власного життя якостей, як заповзятливість і цілеспрямованість, а найголовніше – це несприятливий психологічний мікроклімат у багатьох виховних колоніях, де знаходяться й ті неповнолітні, які вже мали судимість і які своєю негативною моральною орієнтацією породжують атмосферу нігілізму та неухильного дотримання кримінальних традицій.

Список використаних джерел

1. Антонян Ю. М. Насилие среди осуждённых: Учеб. пособие / Под ред. Ю. М. Антоняна. – М. : ВНИИ МВД России, 1994. – 76 с.
2. Беца О. В. Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки О. В. Беца // В пошуках альтернативи тюремному покаранню. Матеріали міжнародного симпозіуму 15-16 січня 1997 року. – К.: 1997. – С. 26.
3. Глоточкин А. Д. Психические состояния человека, лишённого свободы: Лекция. А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. – М.: ВШ МООП СССР, 1968. – 11 с.

4. Елеонский В. А. Воздействие наказания на осуждённых: Учеб. пособие. В. А. Елеонский. – Рязань. : РВШ МВД СССР, 1980. – С. 42.
5. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. І. Богатирьова, Є. М. Бодюл та ін., за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. – К. : Атіка, 2010. – 344 с.
6. Огурцов Н. А. Вопросы борьбы с преступностью в исправительно-трудовых колониях: Учеб. пособие. Н. А. Огурцов, Ф. С. Маруков. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1978.
7. Социально-психологическая адаптация осуждённых и профилактика правонарушений в ИТУ: Учеб. пособие / Под ред. И. В. Каретникова, В. И. Позднякова. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 5.
8. Яровий А. О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. О. Яровий. – Х. : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2001. – 210 с.

Гуцуляк Н. Я., Соловий О. Я. Адаптація невершеннолетних, отбывающих наказание в виде лишения свободы как обязательное условие исправления и ресоциализации

В статье рассматриваются вопросы основных форм и методов обеспечения социальной адаптации осужденных, отбывающих или отбывших наказание в виде лишения свободы. Проанализированы доктрину и нормативные основы по характеристике содержания основных средств исправления и ресоциализации осужденных.

Ключевые слова: *Освобождение от отбывания наказания, несовершеннолетний, ресоциализация, социальная адаптация, воспитательные колонии, исправления, рецидив, режим отбывания наказания.*

Gutsuljak N. Y., Solovij O. Ya. Adaptation juveniles serving sentences of imprisonment as a prerequisite correction and resocialization

The article deals with the issues of basic forms and methods of providing of social adaptation for convicted minors which serve or have served punishment in the form of imprisonment. A doctrine and legislative measures concerning the characteristics of the main means of correction and resocialization of convicted minors are analysed.

Key words: *Exemption from punishment, minor, re-socialization, social adaptation, post-criminal behavior, juvenile correctional institutions, correction, recidivism, regime of serving punishment.*

